

Sidó Zoltán és Szarvas Márton

HANGYA A VILÁGRENDSZERBEN

A huszadik század eleji magyar
szövetkezeti rendszer kritikai elemzése

A huszadik század első felében működő Hangya a magyar szövetkezeti történetének egyik legfigyelemreméltóbb vállalkozása volt: egyfelől azért, mert néhány évtized alatt volt képes országos hálózatot építeni; másfelől pedig azért, mert mindez a vidéki kisparaszti rétegek és a korabeli politikai és gazdasági elitek közös erőfeszítéseként valósult meg. Az alábbi cikkben azt elemezzük, hogy pontosan miért és milyen érdekek mentén alakult ki ez a különös osztálykoalíció. A tanulmányban amellet érvelünk, hogy a Hangya működése a nagybirtokosság és a nagytőke érdekeit képviselő dualista, majd horthysta állam válságkezelő intézkedéseinek és modernizációs törekvéseinek részét képezte.

Az 1898 és 1945 között működő Hangya Országos Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet – valamint a hozzá szorosan kötődő Országos Hitelszövetkezet és egyéb szövetkezeti rendszerek – a magyar szövetkezeti történetének egyik legfigyelemreméltóbb vállalkozása volt. Az 1873-as gazdasági válság utáni időszakban indult Hangya a vidéki kis- és középbirtokos parasztságot megszervezve hozott létre országos kiterjedésű gazdasági hálózatot, amely a szervezet működésének csúcán a mezőgazdasági tevékenység mellett komoly logisztikai, hitelezői és feldolgozóipari infrastruktúrával rendelkezett. Mindezt meglehetősen gyorsan, mindössze néhány évtized leforgása alatt sikerült elérni: a Hangyát 50 ezer korona alaptőkével alapították, tíz évvel később pedig már 14 millió koronás áruforgalmat bonyolított (Hangya 1923), az I. világháború kitörésekor, azaz körülbelül 15 évvel az alapítás után hálózata 200 ezer tagot és 1276 tagszövetkezetet tömörített (Hunyadi 2013: 226).

A Hangya történetét tüzetesebben vizsgálva különös, ellentmondásosnak tűnő kép rajzolódik ki előttünk. Egyfelől ugyanis adott egy erős vidéki bázissal rendelkező szövetkezeti rendszer, amely magyar parasztok tömegeit fogja össze, és amely többé-kevésbé a szövetkezeti működés és a gazdasági demokrácia elveinek megfelelően működik. Másrészről azonban az is világosan látszik, hogy a Hangya történetében a kisparaszti tagság mellett legalább ilyen fontos szerepet játszott a nagytőke és a politika: a szervezet rengeteg támogatást és hitelt kapott bankoktól, befektetőktől és az államtól, vezetői pedig – beleértve az alapító Károlyi Sándor grófot – rendre a magyarországi uralkodó elit tagjai közül kerültek ki (Hangya 1923, Simon 2006). Mi a magyarázat erre a paradoxnak tűnő helyzetre?

Az alábbi tanulmányban erre a kérdésre igyekszünk válaszokat találni, és azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan és miért jött létre ez a különös osztálykoalíció. Ehhez először megvizsgáljuk a kor pénzügyi és mezőgazdasági válságát, ami a magyar szövetkezeti fellendülés hátterét jelentette. Ezt követően három téma – a hitelezés, a kisbirtokos termelés modernizációja és a nemzetépítő ideológia – elemzésén keresztül világítjuk meg, hogy pontosan miért és hogyan kapcsolódtak össze a kisparaszti rétegek és az uralkodó elit érdekei a Hangya és az Országos Hitelszövetkezet projektjén belül. Az elemzés rávilágít, hogy a Hangya működése a nagybirtokosság és a nagytőke érdekeit képviselő dualista, majd

horthysta állam válságkezelő intézkedéseinek és modernizációs törekvéseinek részét képezte. Ebből kifolyólag a Hangya funkciója elsősorban nem a vidéki kisparasztság társadalmi újratermelésének biztosítása és reprodukzív függetlenségének megteremtése volt, hanem az erősebb piaci integráció.

A MAGYAR VIDÉK VÁLSÁGA

A Hangya és a magyar szövetkezeti rendszer gyökereinek megértéséhez előbb meg kell értenünk azt a tágabb kontextust, amiben a szövetkezeti gondolata egyáltalán létrejött. A Hangya – illetve az azzal szorosan összefüggő Országos Hitelszövetkezet – tulajdonképpen a magyar vidék 19. század során végbement átalakulásából és válságából fakadó problémákra adott egyfajta választ. Az alábbi fejezetben ezeket az átalakulásokat és válságtüneteket tekintjük át röviden.

Az 1848-ban kivívott, majd 1853-ban véglegessé vált jobbágyfelszabadítással létrejött az ország lakosságának háromnegyedét kitevő, kisméretű birtokokkal rendelkező vidéki paraszti réteg (Bak 2014). Ez azonban nem járt együtt radikális földreformmal és a nagybirtokrendszer megbontásával, így rendkívül egyenlőtlen birtokstruktúra jött létre az országban: az erősen koncentrált óriásbirtokok mellett rengeteg törpebirtok létezett, ráadásul a parasztok 60%-a lényegében birtok nélkül maradt.

Ezzel az átalakulással párhuzamosan a világgazdasági folyamatok egyre nagyobb nyomást helyeztek a mezőgazdaságból élő magyar vidékre. A magyar gazdaság ugyanis élelmiszer-exportőrként kapcsolódott be az Osztrák-Magyar Monarchia gazdaságába, ám az ekkoriban megjelenő olcsó amerikai gabona rendkívüli mértékben fokozta a versenyt. Az olcsó élelmiszer kérdése azért volt kulcsjelentőségű a korban, mert a nyugat-európai iparosodási hullám rengeteg munkaerőt igényelt, a munkásokat pedig értelemszerűen etetni kellett, lehetőleg minél olcsóbban, hogy az élelmiszerre elköltött pénz ne nyomja fel a munkabéreket. A kelet-európai rendszerek jelentős része éppen ilyen olcsó kalóriabeszállítóként – konkrétan: olcsó gabona- és élelmiszer-exportőrként – tudott betagozódni a kor világgazdasági körforgásába. Az amerikai őslakos törzsektől elorzott, rendkívül jó minőségű talajon létrejött, gépesített családi gazdaságoknak köszönhetően azonban az Egyesült Államok a 19. század közepétől nagy mennyiségű olcsó gabonával és kukoricával árasztotta el a világpacot¹ (ezt a folyamatot hívja Jason W. Moore az „Olcsó Élelmiszer” új ciklusának, erről lásd: Moore 2010, Moore 2019). Ezt nem nehezítette meg az akkoriban az

¹ Mindezt jól szemlélteti Magyarország egyik fő exportcikke, a búzaliszt sorsa: 1880-ban még az exportált magyar liszt 34%-a ment a nyugat-európai piacokra, 1910-re viszont már csak a 9%-a, ugyanis „a nyugat-európai piacot lényegében elhódította az amerikai búzaliszt” (Berend 2003: 147).

Osztrák-Magyar Monarchiára is jellemző szabadkereskedelmi politika sem, amely nem avatkozott közbe a hazai kistermelők megsegítése érdekében (Berend et al. 1964) – mindennek hatására pedig a gabonaexportra épülő kelet-európai betagozódási modellek sorra összeomlottak. Ez természetesen jelentős következményekkel járt mind a magyarországi nagybirtokosokra, mind a parasztságra nézve.

Ebben a helyzetben a kisbirtokos parasztok a túlélés érdekében gyakran voltak kénytelenek hitelhez folyamodni, ami csak fokozta a nehézségeiket. A kistermelők ugyanis formális pénzügyi intézményektől vagy egyáltalán nem jutottak hitelhez – a Magyar Földhitelintézet például csak a 100 hold feletti birtokoknak nyújtott kölcsönöket –, vagy csak nagyon drágán kaptak hitelt (Gaucsík 2014: 2). A tőkehiányt helyben informális megoldások, elsősorban az árukereskedelemben meggazdagodott zsidó kereskedők által nyújtott rövid lejáratú kölcsönök orvosolták (Simon 1985). Mindezek következtében elharapódzott a pénz- és áruuzsora, mindennapossá váltak a kényszerárverések, a tönkrement középbirtokosok a városokba, a törpebirtokosok pedig külföldre – elsősorban Amerikába – vándoroltak (Hangya 1923: 11; Pétervári 2016: 27). A zsidó származású kereskedők, akik a törvényi szabályozás miatt nem tudtak földhöz jutni, kereskedői-közvetítői szerepben ágyazódtak be a helyi társadalmi viszonyokba, a birtokviszonyok és a pénzügyi eszközök hozzáférhetetlensége miatt pedig hitelezői pozícióba kerültek. A válság alatt a Hangya saját diagnózisa szerint ezek a zsidó hitelezők a vidéki elszegényedés okaként lettek beállítva (Hangya 1923).

Az éleződő világgiazi versenyből fakadó nyomást a nagybirtokosok többek közt úgy igyekeztek orvosolni, hogy olcsón felvásárolták az eladósodás és elvándorlás miatt felszabaduló kisbirtokokat. Ennek következtében a földtulajdon egyre kevesebb kézben koncentráldott. 1914-re az összes földállomány 20%-a tartozott 10 000 hold fölötti latifundiumokhoz, miközben ez a szám 1870-ben mindössze 8,5% volt (Stokes 1989: 225).² A földkoncentráció mellett más eszközök is rendelkezésre álltak a nagybirtokosok megsegítésére. Mivel a nagybirtokrendszer képviselői fontos pozíciókat töltöttek be az államigazgatásban³, az állami politikák a kisbirtokosok támogatása helyett elsősorban a nagybirtok helyzetét próbálták stabilizálni: 1882-ben például a gabonavám felemelésével igyekeztek belső piacot teremteni a nagybirtok által megtermelt áruknak (Klement 2014). Emellett – szintén a nagybirtokos

2 A nagybirtok koncentrációja egyébként nemcsak a kisparasztokat, de a középbirtokos kisnemeseiket, a dzsentriket is sújtotta. Ők az államigazgatásba menekültek, ám ott idővel az oktatás modernizációja miatt a verseny egyre élesebbé vált, így a korabeli zsidó polgárság lett a legnagyobb vetélytársuk, aminek következtében a dzsentrik az antiszemita politika felé fordultak (Stokes 1989).

3 A kiegyezés és az első világháború között Magyarországon a miniszterelnökök fele és a miniszterek több mint harmada főnemesi családból származott. A képviselőknek 58%-a származott nemesi családból, ezen belül pedig 16% az arisztokráciából (Berend 2003: 162).

munkáltatók érdekeit szem előtt tartva – az állam erős büntetőpolitikákat vezetett be: az 1898-as „rabszolgatörvény” korlátozta a mezőgazdasági cselédek szabad mozgását, az 1907-es „deresztörvény” pedig tovább szigorította a mezőgazdasági dolgozók kitettségét a munkáltatóknak, sőt a fiatalok cselédek testi fenyítését is lehetővé tette. Habár ebben a törvényben már szociális elemek is voltak – például a munkáltatókat kötelezték a cselédek gyermekeinek iskoláztatására, cselédházak építésére, illetve a beteg dolgozók gyógykezelésének fedezésére⁴ (Gyáni 2006: 323) –, a helyzet érdemi kezelését jelentő földosztás egészen az első világháború utánig elmaradt. Az államot irányító nagybirtokos arisztokrácia ehelyett a mezőgazdaságban dolgozó népesség erőszakos kontrolljával és szelektív jóléti intézkedésekkel próbálta fenntartani a nagybirtokok termelékenységét.

A válságból kinövő politikai mozgalmak, például a bérmunkások és a summások⁵ agrárszocialista törekvései erős állami elnyomással szembesültek. A telekhelyes parasztokat tömörítő kiscgazda kezdeményezések, mint a Somogy Megyei Kiscgazda Egyesület vagy az Országos 48-as Függetlenségi Gazdapárt Nagyatádi Szabó Istvánon keresztül országgyűlési képviseletet is szereztek ugyan, de a nagybirtoknak kedvező politikákat nem sikerült kikezdeniük. Az agráripari népesség a mezőgazdasági idénymunkák és az ezzel járó pszichikai, fizikai teher vállalására kényszerült, ami az otthon maradtakra terhelődő reprodukív munka mértékét is növelte (Györffy 1929). Az 1921-es Nagyatádi-féle földreform az 1000 kataszteri hold feletti birtokokat arra kötelezte, hogy a birtok egy részét földreform céljára biztosítsák. A reform során a teljes birtokállomány 8,5%-át osztották újra a parasztság egynegyede között. Ennek eredményeképpen félmillió törpebirtok jött létre, amelyek nem voltak versenyképesek a nagybirtokkal szemben, sőt sokszor még az önfenntartó gazdálkodást sem tették lehetővé (Gyáni 2006: 311–312).

4 A szociális intézkedések elsősorban a birtokokon állandó jelleggel élő és dolgozó cselédeknek jelentettek könnyebbséget. A törvények büntetőpolitikai elemei inkább a nagy állami infrastrukturális beruházásokon (például építkezéseken, vízszabályozásokon) dolgozó, birtokvesztés miatt folyamatosan mozgó agrárproletárokat érintette.

5 Mezőgazdasági idénymunkások, akik bérért és ellátásért cserébe, csoportosan foglalkoztattak a nagybirtokokon. Általában munkaképes gyerekek, fiatal férfiak, hajdon lányok és családapák álltak summáknak, miközben az asszonyok otthon maradtak és helyi munkákat végeztek, és a háztáji birtokot művelték (Sárközi 1965).

A VIDÉKI HITELEZÉS ÚJRASZERVEZÉSE

Ez volt az a kontextus, amelyben a magyar szövetkezeti mozgalom, illetve azon belül a Hangya megszületett. Viszonylag közismert tény, hogy a Hangya nem a kiszolgáltatott kisparaszti rétegek önszerveződésének eredményeként jött létre, hanem felülről szerveződött meg, jelentős részben Károlyi Sándor gróf szervezői munkája és anyagi támogatása eredményeként. Károlyi indítványozta az Országos Gazdasági Egyesület 1879-es közgyűlésén, hogy vizsgálják meg a mezőgazdaság válságát kiváltó okokat, és avatkozzanak be a helyzet javítása érdekében. Mivel korán nyilvánvalóvá vált, hogy a kisparasztság tőkehiánya és szűkös hitelellátottsága (vagyis a „hiteluzsora”) a probléma egyik gyökere, Károlyiéék előbb a kormánynál lobbiztak egy kis- és középbirtokosokra szabott hitelintézmény megalapítása érdekében, majd 1896-ban Pest megyében – a vármegye jelentős anyagi támogatásával – megalakították az első agrár-hitelszövetkezetet (Vári 2008). Ez az intézmény olcsó és könnyen hozzáférhető kölcsönöket, valamint takaré- és folyószámlákat kínált a hiteluzsora által leginkább sújtott csoportoknak, vagyis a kisiparosoknak, ipari munkásoknak és falusi parasztnak. Ezt követően Károlyi gróf és társai a szövetkezeti modell népszerűsítésébe kezdtek, melynek keretén belül országjárást szerveztek és folyóiratot alapítottak Szövetkezés címmel. Többek közt ennek a munkának köszönhetően a századfordulón már 60 szövetkezet működött az országban (Hangya 1923: 11).

A magyar szövetkezeti történetének egyik fontos mérföldköveként a már létező szövetkezetek részvételével 1898-ban megalakult az Országos Központi Hitelszövetkezet. Károlyi és köre politikai befolyásának köszönhetően ugyanebben az évben elfogadta „A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről” szóló törvényt, amely kiszámítható kereteket szabott a hitelszövetkezetek működésének (Bak 2014: 12). A politikai és pénzügyi elitek aktív támogatása egyébként ezt követően is jellemző a magyar hitelszövetkezeti rendszerre, többek közt ennek a hátszélnek köszönhetően pedig több száz hitelszövetkezet jött létre az országban a századforduló utáni években.

A magyarországi hitelszövetkezeti rendszer kiépítésében a pénzügyi elitek azért voltak ennyire érdekelték, mert a 19. század végi gazdasági és pénzügyi válság következtében rengeteg szabadon mozgó tőke volt a rendszerben, amely a megtérülés új módjait kereste. Ezt az időszakot a világrendszer-irodalom a brit hegemonia alatti financializáció időszakának nevezi (Arrighi 1994). A kapitalista centrumországokban az ebben az időszokban bekövetkező túltermelési válság miatt a profitabilitás csökkent, és ezért nem fektettek többet a reálgazdaságba (Éber et. al. 2014: 20). Az így felszabaduló tőke hitel vagy más pénzügyi eszközök formájában a globális kapitalizmus perifériáira – többek közt Kelet-Európába – lett kihelyezve. Ez az 1860-as években kezdődő tőkekihelyezés felpörgette az ingatlanberuházásokat (például ebben az időszakban épült fel a Budapest arculatát máig meghatározó

bérházak, körutak és közterek jelentős része), az ipari és agráripari befektetéseket és az állami infrastruktúra-fejlesztéseket.

A tőkeáramlás mértékét szemléltetendő: a kiegyezést követő 5-6 év során több mint 170 részvénytársaság jött létre, amelyek hitelállománya ez alatt a pár év alatt megnyolcsorozódott (Berend és Ránki 1972: 30). Az európai ipar túltermelési válsága, a rossz termés és a kolerajárvány okozta szállítási nehézségek miatt azonban a kihelyezett hitelek jelentős része bedőlt, ami rövid távon a bécsi tőzsdekrachhoz – azaz a értékpapír-forgalom befagyásához és a részvények elértéktelenedéséhez – vezetett. A pénzügyi válság mérséklésének egyik eszköze a válság hatására megszűnő bankok állami támogatása vagy átvétele volt. A másik eszköz új piacok megnyitása és olyan pénzügyi eszközök kidolgozása volt, amelyek lehetővé tették a hitelpiac mélyebb penetrációját, tehát minél szélesebb társadalmi rétegek bekapcsolását a tőkefelhalmozásba.

Hasonlóan a globális Délen a második világháború utáni időszakban szövetkezeteken keresztül megvalósított fejlesztő projektekhez, az Országos Központi Hitelszövetkezet is abból a felismerésből jött létre, hogy jelentős rétegeket nem ér el a pénzügyi piac, miközben a válság a bankszektort innovációra kényszerítette. A szövetkezeti bankalapítás tehát nem csupán jóléti eszköz volt, hanem a pénzügyi tőke addiginál mélyebb elterjedését tette lehetővé, miközben integrálta a paraszti háztartást a kapitalista termelésbe. Mindezt azért fontos szem előtt tartani, mert a szövetkezeti kezdeményezések lehetnek a gazdasági önvédelemre, valamint a társadalmi önfenntartás és újrateherelés autonómiájára irányuló társadalmi formációk – de felülről létrehozva ugyanígy lehetnek a tőke biztosabb megtérülésének biztosítékai is.

Ugyanakkor a hitelezés intézményesülése szükségképpen a helyi hitelezési stratégiák, informálisan beágyazott rendszerek (az általunk tárgyalt esetben ez az ún. „hiteluzsora”) kizorítását és átvételét is jelenti. Ez a korabeli Magyarországon a tőkehiányos törpebirtokokat informálisan hitelező zsidóságot jelentette, mely akadályozta a pénzügyi tőke terjedését. Ezt a jelenséget a Hangyát támogató nagybirtokosok, az adminisztrációt végző dzsentrik és sváb származású polgárok a vidéki elszegényedés egyik fő okaként és a modernizáció egyik akadályaként keretezték. Az uzsora körüli diskurzusok antiszemita jellege tehát elsősorban a zsidó kereskedők által a törpebirtoknak nyújtott hitelek kizorítását legitimálta, és a fent leírt osztályérdek elfedésében játszott szerepet.

A KISBIRTOKOS TERMELÉS MODERNIZÁCIÓJA

A parasztság olcsó kölcsönökhöz való hozzáféréseinek biztosításával párhuzamosan a szövetkezeti projekt kezdeményezői úgy döntöttek, hogy az ún. áruuzsora elleni fellépés is szükségessé vált. Ennek fő eszközeként az alapvető javak és fogyasztási cikkek beszerzését végző fogyasztói szövetkezetek jöttek létre, melyeket a nagybirtokosok segítségével a helyi adminisztrációban dolgozó dzsentrik vagy középbirtokosok alapítottak a falvakban. Az első fogyasztási szövetkezetet 1898-ban hozták létre, a cél pedig az olcsó és minőségi áruellátás biztosítása, valamint a faluközösségekben megtermelt többlet közös értékesítése volt. A nagybani beszerzés és értékesítés értelemszerűen stabilabb piaci pozíciót jelentett a parasztnak korábbi egyéni, elszigetelt működéséhez képest, így a szövetkezetekbe tömörülő gazdák olcsóbban szereztek be és drágábban adtak el árukat, mint korábban. A falusi szövetkezetek koordinálására hozták létre a Hangya Szövetkezeti Központot, mely szabályozta és összefogta a tagszervezetek működését és kereskedelmi láncokba kapcsolta őket össze.

A Hangya alapszabálya szerint minden csatlakozó tagnak legalább 100 koronás üzletrészt kellett váltania az adott szövetkezetben, az alaptőkének pedig el kellett érnie az 50 000 koronát az induláshoz (Bak 2014: 16). A szövetkezetek nyereségéről a tagság közösen döntött: az alapszabály szerint a profit 25%-át egy tartalékalapba kellett helyezni, a fennmaradó összeget pedig vagy szétosztották a tagság között az üzletrészek arányában, vagy valamilyen társadalmi célra fordították (Bak 2014: 18). Ezekben a kérdésekben minden tagnak egy szavazata volt, függetlenül attól, hogy mekkora tőkét jegyzett a szervezetben.

A hitelezést, fogyasztást, termelést és értékesítést megszervező komplex rendszer a 20. század elején gyors növekedésnek indult. Falusi bolthálózatot, logisztikai- és raktárkapacitást, különféle kisiparos funkciókat (asztalos- és lakatosműhelyt, ládagyárat, kávépörkölő és cukorőrölő telepet) építettek ki, emellett pedig munkáslakásokról és étkezdékről is gondoskodtak (Hangya 1923: 28). A trianoni szerződés természetesen a Hangyát is érzékenyen érintette⁶, ám a jelentős állami támogatásoknak köszönhetően a szervezet képes volt fennmaradni, sőt tovább növekedni. Az I. világháború után például megalapították a Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi Részvénytársaságát, a Futurát, amely központi értékesítő és gyűjtő szervként működött és többek közt a magyar szövetkezetek nemzetközi kereskedelemben való bekapcsolásáért is felelt (Viszket 2013). 1943-ban még egy szövetkezeti mintafalu kialakítását is elkezdték a Fejér megyei Tordason (Hajdú 2016) – a projekt

6 A Csehszlovákiához csatolt országrészekben működő Hangya szövetkezetek két világháború közötti történetével kapcsolatban lásd Gaucsik István tanulmányait (Gaucsik 2015, 2017).

egy „szövetkezeti mintajárás” előfutára lett volna, a kezdeményezést azonban meghiúsította a Hangya 1947-es államosítása és felszámolása.

Ahogy korábban már jeleztük, a hitelszövetkezeti rendszer mellett a fogyasztási és értékesítési szövetkezet is jelentős támogatásokat kapott az államtól és a magyarországi elitek egyes tagjaitól. A Hangya történetének elején a szervezet 600 ezer koronás alaptőkéjéből 470 ezret jegyzett gróf Károlyi Sándor, míg a hitelek jelentős részét az arisztokratákból álló igazgatóság egyéni jótállással szerezte meg (Hangya 1923: 26). Csak 1921-ben az állam 100 millió korona üzletrészt vásárolt a Hangyában, majd 250 millió korona garanciát vállalt a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület által nyújtandó hitelben, amit soron kívül folyósított az Állami Jegyintézet. 1922-ben Kállay Tibor pénzügyminiszter tette lehetővé a Hangya számára, hogy árueelőleget gyűjtsön, és annak eredményességéig 300 millió koronát folyósított a hálózatnak, ezenfelül még 95 millió koronát kaptak a Pénzügyintézeti Központon keresztül, amit további hitel formájában osztottak újra a tagszervezetek felé (Hangya 1923: 39). Mindeközben Erdélyben a Földművelésügyi Minisztérium a gépvásárlásban a befektetés 30%-ának visszatérítésével vagy az állatállomány biztosításával támogatta a gazdákat (Hunyadi 2013: 230). Ezek a fejlesztések viszonylag kis költségbefektetés mellett segítették a válságok sújtotta évtizedek során meglehetősen törékeny társadalmi béke fenntartását. A törpebirtok és a nagybirtok így egymást segítve, komplementer módon integrálta a termelőket a gazdaságba.

Amikor az állami szerepvállalás mellett az arisztokrata, polgári vagy állami donorkor szerepét vizsgáljuk a Hangya történetében, szembeötlő, hogy a kisbirtok modernizációjában számos olyan szereplő vett részt, akik nagy ipari részvénytársaságok tagjai voltak. Pallavicini Ede őrgróf például Károlyi Sándor gróf után lett a hitelszövetkezet igazgatója, miközben a Ganz vasöntöde és gépgyár vezérigazgatója is volt. A Pallavicini család – ahogy azt Kovács Imre a *Néma forradalom* című sövényházi Pallavicini birtokon játszódó szociográfiájában leírja (1989) – maga is része volt annak a nagybirtokos osztálynak, amely a kisbirtok számára előnytelen birtokpolitikát fenntartotta. A Hangyát támogató személyek listájából azt figyelhetjük meg, hogy a Pallaviciniek vagy Károlyiak aktív részvétele nem csak egy arisztokrata hóbort romantikus története. Jellemzően a mezőgazdasági modernizációban érdekelt, arisztokrata háttérrel rendelkező, de az ipari termelésbe bekapcsolódó vagy bekapcsolódni törekvő tőkésék váltak a Hangya védnökeivé.

Abból az elemzési keretből, amely a különböző osztályfrakciók⁷ pozícióit és azok érdekeit vizsgálja válságperiódusban, úgy tűnik, hogy a fenntartható, belső piacra termelő modern kisbirtok az exportra berendezkedett, tőkeerős, modern, de a nemzetközi

7 Más osztályalapú elemzések eltérő módon látják a Hangyában megjelenő érdekeket. Erdei Ferenc korabeli írásai a Károlyi-utódok, a német polgárok és a kisparasztok törékeny osztálykoalíciójaként írja le (Erdei 1979: 29). Ezzel szemben Berend T. Iván a Hangya állami dotációkkal való ellátottságát a

munkamegosztásba alacsony szinten bekapcsolódó nagybirtok kiegészítéseként jelent meg. A szövetkezeti gondolat különböző osztályfrakciókban való megjelenése különböző érdekekkel magyarázható:

1. Az ipari tőke részéről becsatlakozó szereplők az ipari termelés stabilitását biztosító modern mezőgazdaság alapjait próbálták lerakni, a számukra előnytelen nagybirtokrendszerrel szemben. Egy olyan mezőgazdasági termelési struktúrát igyekeztek támogatni, ami a nagybirtokkal szemben export helyett a helyi piacra termel – így szolgáltatva kalóriákat a hazai ipari termelésben résztvevő munkásoknak.
2. Ugyanakkor a nagybirtok számára azért lehetett vonzó a modern kisbirtok megerősödése, mert egyrészt a belföldi piacra termeléssel kiegészítette az exportorientált nagybirtok szerepét a helyi gazdaságban; másrészt a kisbirtokos parasztság helyzetének stabilizálása révén csökkentette a latifundiumok által okozott társadalmi károkat; ráadásul a szövetkezeti projekt mindezt úgy érte el, hogy ideológiailag és gazdaságilag is a két világháború közötti konzervatív hegemonia fenntartásához járult hozzá; a középszintű vezetők közötti magas korrupcióval a Hangya nagybirtok politikáját támogató blokk számára a tőkefelhalmozás egy forrásként is szolgált (Erdei 1979; Gaucsík 2014).

Habár a Hangya első ránézésre elsősorban a parasztság társadalmi emancipációját szolgáló törekvésnek látszik, a résztvevők érdekeinek vizsgálatán keresztül úgy tűnik, hogy létrehozása és működtetése a korban domináns felső osztályok és velük szövetséges középrétegek törekvéseit is szolgálta.

NEMZETÉPÍTÉS

A Hangyát a mecénásai a korban uralkodó konzervatív, keresztény nagybirtokos osztály ideológiái mentén szervezték meg. A szövetkezeti mozgalom a magyar nemzetállam kiépítésének részeként jött létre. A két világháború közötti államépítés során a konzervatív, keresztény nagybirtokos uralkodó osztály a saját kulturális legitimitását a nem német, nem zsidó etnonacionalista keretben fogalmazta meg. A magyarság esszenciájává és autentikus életének képviselőjévé a magyar államformálódás folyamatában a késő-dualista és Horthy-korszakbeli kultúrpolitikák a parasztot tették, akinek az életmódját, kulturális formakincsét a nemzet fennmaradása érdekében állami szinten – a civil társadalom

fajvédő blokknak, azaz az államigazgatásban dolgozó dzsentrikknek tett engedményként elemzi (Berend et. al. 1964: 553).

segítségével – óvni igyekeztek. Ezzel a céllal hoztak létre különböző egyesületeket, vagy például a Gyöngyösbokréta mozgalom (Taylor 2008: 15) esetében a turizmusba bekapcsolódó népi vállalkozásokat. Habár a paraszti élet értelmezése a domináns ideológiák mentén folyamatosan változott mind a dualizmus, mind a Horthy-korszak alatt, a parasztság mint az „ezeréves néplélek őrzője” végig központi helyet foglalt el (Hofer 1995).

Az állam modernizációjának folyamata – amely során a helyi közösségi szolidaritást felváltja egy elképzelt közösséghez való tartozás gondolata (Anderson 1991) – a centrumországoktól eltérően a magyar esetben a vidéki tömegek fragmentált kultúráját tette a nemzeti összetartozás szimbolikus elemévé. Mindeközben az államot működtető nagybirtokos osztály materiális és jogi értelemben ezt a népszerűséget kiszolgáltatóvá tette és alárendelte annak a kapitalista betagozódási folyamatnak, amiből a nagybirtokos osztály profitált, és amit az menedzselte. Hasonlóan más kelet-európai államformálódási gyakorlatokhoz és a gyarmati alávetés eszközeihez (Musat 2013), a klebelsbergi és hómáni kultúrpolitika iskolázáson és a bürokratikus intézményeken keresztül egy kulturálisan és etnikailag homogén népesség képét igyekezett megteremteni. Tehát egy olyan intézményrendszer épül ki, ami erőszakos és szimbolikus eszközökkel közösen hozza létre a nemzet képét. A korábban szétszórt, rendi, területi és osztályalapú szolidáris gyakorlatokat összeolvastva az uralkodó osztályok egy egységes kultúra képét hozták létre, amit a felépített intézményrendszeren keresztül újratemmeltek. Az államformálódásnak ez a folyamata az infrastruktúrán (utak, iskolák, kultúrházak stb.) és adminisztráción (anyakönyvezés, polgári házasság stb.) keresztül teremtette meg a valós állami erőszak lehetőségét és az állami intézmények, így az uralom természetességét.

A Hangya a termelők összefogásával létrehozta az anyagi feltételeket, amelyek valamennyire lehetővé tették a kisbirtokos parasztság boldogulását, és ezt a tevékenységét szimbolikusan a nemzet alapjainak megerősítéseként keretezte. Tevékenysége a vidéki könyvtárak és művelődési házak létrehozásával bekapcsolódott a kulturális modernizációt célzó népi felvilágosító kampányokba. A szövetkezeti mozgalom a liberális kapitalizmus alternatívájaként próbált működni, ezt az ideológiai álláspontot pedig elsősorban nemzetféltő perspektívából fogalmazta meg. Azaz állításuk szerint a szabadpiac és az agrártőke szétfeszítette a nemzeti egységet, és olyan társadalmi egyenlőtlenségeket hozott létre, amelyekből a nemzetellenes erők profitáltak. Az 1923-as Hangya-évkönyvben a galíciai bevándorló (zsidó) uzsorásoktól való védelmet, a kivándorlás és lakosságcsere megállítását a szövetkezet történetének kiemelt részeként hangsúlyozták (Hangya 1923: 17–20).

A Tordason létrehozott szövetkezeti mintafalu története is jó illusztrációja annak, ahogy a Hangya modernizációs törekvései a nagyobb állami infrastruktúrafejlesztési törekvésekbe integrálódtak. A tájra jellemző esztétikai jegyeket viselő sztenderdizált házak építése során törekedtek a helyi életmód fenntartására. Hasonlóan a Horthy-korszak egyik legnagyobb népjóléti intézkedéséhez, a dunai árvízvető követő Országos Nép- és

Családvédelmi Alap által támogatott falusi házépítésekhez, a népi esztétika és a funkcionális, sztenderizált házépítési gyakorlat egyszerre jelent meg. A tordasi faluépítés másik jellemző eleme a roma lakosság kitelepítése volt, akiket a tervezés során a szövetkezeti tagok nem tekintettek „hangyaszorgalmúnak” (Hajdú 2016: 126). A szó által jelölt habitus az etnikai alapon létrehozott osztálykoalíció fenntartása céljából körülírta az etnonacionalista nemzetépítő ideológia által ideálisnak tekintett résztvevőt.

A szolidáris gazdasági gyakorlatok jobboldali politikákban való felhasználása során a kint levők és a bent maradók közötti megkülönböztetések gyakran etnikai alapon jönnek létre. A Hangya is olyan fejlesztő szövetkezet volt, amely tagjai számára az előnyösebb rendszerintegrációt próbálta kiküzdni, a tagok körét pedig osztálypolitikák mentén az adott korban domináns társadalmi csoportok határozták meg (ld. Gagy Ágnes cikke ebben a lapszámban). Habár elvben bárki beléphetett, a magyarság körüli etnikai diskurzusok szimbolikusan meghatározták a lehetséges belépők körét.

Az olasz fasiszta társadalompolitikában is központi szerepet kaptak a szövetkezetek. Míg a korábbiak működését ellehetetlenítette a korporatista olasz állam, új, nemzeti alapon szerveződő szövetkezetek létrehozását segítette (Mignemi 2013). Épüljön a szövetkezet közös érdek felismerésére vagy egy adott társadalmi csoport állam által támogatott és arisztokraták által koordinált megerősítésére, a folyamat minden esetben létrehozta azoknak a körét, akik között az erőforrások szabad és egyenlő megosztása zajlik. A potenciális szövetkezeti tagok, a keresztény, konzervatív hegemoniaépítés részeként egy társadalmi csoport, a kis- és törpebirtokos parasztság közül kerültek ki, helyben pedig az államigazgatásba szorult dzenszentrik segítették és igazgatták a szövetkezetek működését. Tevékenységüket ezen helyi koalíciók mentén vidék- és nemzetmentő narratívába foglalták, amely a tagság etnikai alapú, antiszemitizmussal párosuló megfogalmazását is jelentette.

A második világháború alatt az ország élelmiszer-ellátásában a Hangya kiemelt szerepet kapott. 1944-ben a nyilas hatalomátvétel után a szövetkezet hadiüzemként működött Wünschler Frigyes vezetésével. A Hangyát 1947-ben beolvasztották a Magyar Országos Szövetkezeti Központba, majd 1949-ben nevében is felszámolták; 1998-ban pedig a Dán Szövetkezeti Szövetség facilitálásával, tizennégy szövetkezet részvételével újraalapították. Leírásában továbbra is a nemzet egységének megteremtésében, a magyar föld védelmében látják egy szövetkezeti mozgalom szerepét⁸, ugyanakkor a rendszerváltás szellemiségének jegyében a demokráciára nevelés is megjelent a kortárs Hangya céljai között.

8 <http://hangyaszov.hu/> (utolsó megtekintés 2020.02.27.)

ÖSSZEGZÉS

A Hangya léptékét tekintve egyedülálló vállalkozás volt a magyar szövetkezeti történetében. A mezőgazdasági termelés és értékesítés mellett a feldolgozás minden elemét szövetkezeti kontroll alatt próbálta tartani, eközben pedig számos településen nyújtott a kisbirtokosok számára lehetőséget a fennmaradásra. Ezzel együtt azonban a Hangya történetét érdemes kritikusan szemlélni, mert működése a nagybirtokosság és a nagytőke érdekeit képviselő dualista, majd a horthysta állam válságkezelő intézkedéseinek és modernizációs törekvéseinek részét képezte. Ebből kifolyólag a Hangya funkciója elsősorban nem a vidéki kisparasztság társadalmi újratermelésének biztosítása és reprodukív függettlenségének megteremtése volt, hanem az erősebb piaci integráció.

Ahogy azt már fentebb is hangsúlyoztuk, a Hangya nem a kisbirtokosok közös érdekeinek érvényesítése mentén, hanem elsősorban arisztokrata segítséggel létrejött és működött szervezet volt. A mozgalom és egyes tagszervezetek is központosítottan működtek, miközben a hálózat erősen függött a különböző donorok – mint az állam, vagy gróf Károlyi Sándorhoz hasonló, a polgárosodást gyorsítani kívánó arisztokraták – tőkétől (Pétervári 2016). Jellemzők voltak a szövetkezeti elvekkel való visszaélések, illetve egy-egy helyben befolyásos gazda hatalmának kiterjesztése a szövetkezeten keresztül a gazdálkodók egészének körére (Gaucsik 2014: 7). Ezeket a működési nehézségeket mi nem a szövetkezeti elvektől való gyakorlati eltérésnek vagy egyszerű anomáliának tekintjük. A magyar történetben a nagybirtok és a kis- és törpebirtokos parasztság érdekei közötti ellentétet a nagybirtokos arisztokraták egy etnikai osztálykoalícióval tompították. A nagybirtokos-dzsentr-i-törpebirtokos szövetség elsősorban nem a helyi közösség élete újratermelésének céljából hozta létre a Hangyát. A hálózat a magyar államalakítás egy elemeként egyrészt a kisbirtok piaci integrációját, másrészt – az antiszemita és nemzetmentő diskurzusokkal – az ideológiai kontrollt szolgálta.

A Hangya története a szolidáris gazdasági törekvések építése szempontjából fontos tanulságként szolgál. Egyrészt megmutatja, hogy egy szövetkezeti hálózat nem szabadít fel automatikusan a kapitalista viszonyok alól – a szövetkezeti, a szolidaritás és a társadalmi újratermelésben nyújtott segítség bizonyos körülmények között a tőkefelhalmozásba való betagozódás eszközei is lehetnek. Felülről megszervezve a szövetkezet a domináns társadalmi csoportok törekvéseit is szolgálhatja – ez volt a helyzet a Hangya esetében is. Különösen a klímaválság következtében egyre szűkösebbé váló erőforrások miatt jelen helyzetben is számíthatunk arra, hogy az etnikai alapon meghatározott szövetkezeti és a jobboldali társadalompolitikák részévé válhat. A szövetkezeti mozgalom ugyanis olcsóbban biztosítja a társadalmi újratermelést, hiszen annak költségeit a közösségeken szétteríti, ezenfelül pedig állami kontrollal és tőkeinjekcióval a tagok feletti kontrollt is lehetővé teszi. A megszorítások és a liberalizáció következtében leépített állami jóléti intézményeket egy

szövetkezeti hálózat képes olcsóbban helyettesíteni, miközben különféle fejlesztési kezdeményezéseken keresztül a vidéki háztartások jelentős részét képes integrálni az értékelszívás folyamatába.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Benedict (1991): *Elképzelt közösségek*. L'Harmattan.
- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century*. Verso.
- Bak Klára (2014): *A Hangya szövetkezeti rendszer fejlődéstörténetéről*. ELTE Jogi Tanulmányok.
Interneten: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/35663>. Letöltve: 2020. január 4.
- Berend T. Iván – Ránki György – Hanák, Péter – Lackó Miklós (1964): *Magyarország története*. Gondolat Kiadó.
- Berend T. Iván – Ránki György (1972): *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth Kiadó.
- Berend T. Iván (2003): *Kisiklott történelem: Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. MTA Történettudományi Intézete.
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989 – Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 11–63.
- Erdei Ferenc (1979): *Szövetkezeti írások I.* Akadémiai Kiadó.
- Féja Géza (1980): *Viharsarok*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Gaucsík István (2014): „Áldemokrácia” vagy „fenti és lenti” találkozása? A magyarországi szövetkezeti rendszer, 1886–1918. In: *Eruditio - Educatio*, Vol. 9., No. 4.: 99–110.
Interneten: <http://real.mtak.hu/15498/2/Gaucs%25C3%25ADK-Eruditio-szovetkezet.pdf>. Letöltve: 2020. január 4.
- Gaucsík István (2015): A szövetkezeti autonómia jegyében – A Hangya érdekvégyesítési stratégiái Csehszlovákiában, 1919–1923. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, Vol. 17., No. 2.: 3–27.
- Gaucsík István (2017): A Hangya a malomkövek között. In: *Századok*, Vol. 151., No. 4.: 905–918.
- Gyáni Gábor (2006): *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Corvina.
- Györffy István (1929): *A matyókról*. Szegedi városi nyomda és kiadó.
- Hajdú Tibor (2016): Településfejlesztési minta, avagy „koraszülött, megtagadott siker”? In: *Tájak, régiók, települések térben és időben*. Szerk.: Sikos T. Tamás és Tiner Tibor. Dialóg Campus Kiadó.
- Hangya (1923): *A „Hangya” első 25 éve*. Hangya saját kiadás.
- Hofer Tamás (1995): The “Hungarian Soul” and the “Historic Layers of National Heritage”: Conceptualizations of Hungarian Folk Culture. In: *National Character and National*

- Ideology in Interwar Eastern Europe*. Szerk.: Banac, Ivo – Verdery, Katherine. Yale Center for International and Area Studies.
- Hunyadi Attila Gábor (2013): Az agrártermelés értékesítési láncai Magyarországon és Erdélyben 1945 előtt. In: *Gazdálkodás*, Vol. 57., No. 3.: 224–238.
- Klement Judit (2014): Az őrlési forgalom jelentősége a fővárosi malom vállalatok nézőpontjából. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület.
- Kovács Imre (1989): *Néma forradalom*. Cserépválvi-Gondolat-Tevan.
- Laville, Jean-Louis (2010): The Solidarity Economy: An International Movement. In: *RCCS Annual Review*, No. 2. Interneten: <https://journals.openedition.org/rccsar/202>. Letöltve: 2020. január 14.
- Mignemi, Niccolo (2013): Cooperatives, peasants, and agriculture in fascist Italy: from self-organisation to social control. *Co-operatives under Authoritarian (Socialist and Capitalist) Regimes in Europe in the 20th Century*, 2013 (August), 70–73.
- Moore, Jason W. (2010): The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World-Ecology, 1450–2010. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10., No. 3.: 389–413.
- Moore, Jason W. (2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félni, „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. In: *Fordulat*, No. 25.: 17–52.
- Musat, Raluca (2013): *Cultural Politics in the Heart of the Village: The Institutionalisation of the Camin Cultural in Interwar Romania*. New Europe College Ștefan Odobleja Program Yearbook 2012–2013.
- Pétervári Zsolt (2016): *Korszerű szövetkezeti ismeretek*. Jövőegyetem könyvek.
- Simon István (2006): Egy keresztény-nemzeti „csúcsmenedzser”, Wünscher Frigyes. In: *Múltunk*, 2006/2.: 31–53.
- Stokes, Gale (1991): The Social Origins of East European Politics. In: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Szerk.: Chirot, Daniel. University of California Press.
- Sárközi Zoltán (1965): A summások. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914 II*. Akadémiai Kiadó.
- Simon Róbert (1985). A zsidókérdés mint az egyenlőtlen fejlődés paradigmája. In: *Fejlesztéstanulmányok 2*, ELTE ÁJTK, 1–37.
- Szabó Zoltán (1986): *Czifra nyomorúság*. Magvető.
- Taylor, Mary N. (2008): Does Folk Dancing Make Hungarians? Tánchááz, Folk Dance as Mother Tongue, and Folk National Cultivation. *Hungarian Studies*. In: *Hungarian Studies*, Vol. 22., No. 1.: 9–28.
- Vári András (2008): A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1864–1894. In: *Századok*, Vol. 142., No. 3.: 629–671.

Viszket Zoltán (2013): *A magyar szövetkezeti mozgalom múltja – Források a Futura történetéből.*
Interneten: http://www.archivnet.hu/gazdasag/a_magyar_szovetkezeti_mozgalom_multja__forrasok_a_futura_tortenetebol.html. Letöltve: 2020. január 4.